DAVLAT BUDJETI DAROMADLARI VA XARAJATLARI HISOBINING SHAFFOFLIGINI OSHIRISH: XALQARO STANDARTLAR VA RAQAMLI NAZORAT MEXANIZMLARI

Dusmatov Faxriddin Nasriddin o'g'li
"PARETOFD" MCHJ Director VA "Usku Memor Group" MCHJ Bosh buxgalter
faxriddin.dusmatov.1999@gmail.com

Davlat moliyasini boshqarishda hisob tizimining vazifasi faqat tushum va to'lovlarni ro'yxatga olish bilan cheklanmaydi. Sifatli hisob tizimi budjet majburiyatlari, debitorlik va kreditorlik qarzlari, davlat aktivlari, shartli majburiyatlar hamda xarajatlarning kutilgan natijalarini bir-biriga bog'lab ko'rsatishi lozim. Xalqaro tajribada kassa usuli pul oqimini nazorat qilishda muhim bo'lib qolayotgan bo'lsa-da, hisoblash usuli operatsiyaning iqtisodiy mazmunini pul o'tkazilgan sanadan mustaqil ravishda aks ettirish imkonini beradi. Shu bois ikki yondashuvni qarama-qarshi qo'yish emas, balki ularni yagona ma'lumotlar arxitekturasida uyg'unlashtirish dolzarbdir.

IPSAS asosidagi hisobot islohotlari to'g'risidagi qiyosiy tadqiqotlarda davlat sektorida hisoblash usulini joriy etish jarayoni uzoq muddatli institutsional o'zgarish ekani qayd etilgan. Christiaens va hammualliflar (2015) milliy tartiblar va mavjud axborot tizimlari xalqaro standartlarni qabul qilish sur'atiga ta'sir ko'rsatishini aniqlagan. Cuadrado-Ballesteros va Bisogno (2020) 33 ta OECD mamlakati bo'yicha tahlilda hisob islohotlari bilan boshqaruv sifati ko'rsatkichlari o'rtasida ijobiy bog'liqlikni kuzatgan; bu natija avtomatik sabab-oqibatni anglatmaydi. Moretti va Youngberry (2018) esa hisoblash usulidagi ma'lumotlardan real budjet qarorlarida foydalanilmasa, islohot xarajatlari kutilgan foydani bermasligi mumkinligini ta'kidlaydi.

O'zbekiston uchun mazkur masala ayniqsa ahamiyatli: 2025-yil yakunlari bo'yicha Hisob palatasi tashqi auditi davlat budjeti daromadlari 359,8 trln so'm, xarajatlari 383,9 trln so'mni tashkil etganini ko'rsatadi. Daromadlar 2024-yilga nisbatan 31,1 foizga, xarajatlar esa 23,5 foizga oshgan. 2026-yil uchun tasdiqlangan budjetda daromadlar 368,9 trln so'm, xarajatlar 402,7 trln so'm darajasida rejalashtirilgan. Bu raqamlar o'sayotgan fiskal oqimlar sharoitida hisob va nazoratning avtomatlashtirilgan, o'zaro solishtiriladigan bo'lishi zarurligini ko'rsatadi.

Daromadlar hisobi nuqtayi nazaridan eng muhim vazifa tushumning bankka kelib tushishi bilan soliq majburiyatining vujudga kelishi, hisoblanishi, undirilishi va qaytarilishi o'rtasidagi farqni aniq ko'rsatishdir. Masalan, ortiqcha to'lovlar davlatning erkin foydalanish mumkin bo'lgan sof daromadi sifatida talqin qilinmasligi, qaytarilishi lozim bo'lgan summalar esa alohida majburiyat sifatida kuzatilishi kerak. Bunday yondashuv soliq tushumlarining barqarorligini hamda daromad prognozining sifatini yaxshiroq baholashga xizmat qiladi.

Hisob palatasi ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yil yakunida soliq qarzdorligi 53,3 trln so'mga yetgan va yil boshiga nisbatan 8,1 trln so'mga oshgan; ortiqcha to'langan soliqlar 13,1 trln so'mni tashkil etgan. Shuningdek, vazirlik va idoralarning budjetdan tashqari jamg'armalaridan respublika budjetiga 112,2 mlrd so'mlik soliqsiz ajratmalar o'tkazilmagan. Mazkur holatlar hisob registrlari, soliq ma'murchiligi va g'aznachilik ma'lumotlari o'rtasidagi avtomatik solishtirishni kuchaytirish zaruratini asoslaydi.

1-jadval

O'zbekiston davlat budjetining asosiy ko'rsatkichlari (trln so'm)

Ko'rsatkich	2025-yil ijrosi	2026-yil rejasi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Davlat budjeti daromadlari	359,8	368,9
Davlat budjeti xarajatlari	383,9	402,7
Daromad va xarajatlar farqi	−24,1	−33,8
Ijtimoiy xarajatlar	180,4	220,1
Ta'lim xarajatlari	84,2	100,3
Sog'liqni saqlash xarajatlari	43,3	49,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi, 2025-yil ijrosi bo'yicha tashqi audit; Iqtisodiyot va moliya vazirligi, 2026-yil davlat budjeti parametrlari.

Jadvaldan ko'rinadiki, 2026-yil uchun daromadlar 2025-yil haqiqiy ko'rsatkichidan qariyb 2,5 foiz yuqori, xarajatlar esa 4,9 foiz yuqori rejalashtirilgan. Ijtimoiy xarajatlar 180,4 trln so'mdan 220,1 trln so'mga ko'tarilishi nazarda tutilgan. Biroq reja va ijro turli iqtisodiy sharoit hamda hisob davrlarini ifodalashi sababli, ushbu qiyoslashni yakuniy samaradorlik bahosi sifatida qabul qilib bo'lmaydi. Samaradorlikni aniqlash uchun xarajatlarning o'zlashtirilishi bilan bir qatorda natija indikatorlari va xizmat sifati ham o'lchanishi kerak.

Xarajatlar hisobini modernizatsiya qilishda majburiyatlarni ro'yxatga olish alohida o'rin tutadi. Amaldagi kassa nazorati to'lov amalga oshirilganda mablag' harakatini aks ettiradi, lekin tuzilgan shartnoma, qabul qilingan ish va kelgusida to'lanishi kerak bo'lgan summani bir vaqtda to'liq ochib bermasligi mumkin. Shu sababli budjet tashkilotlari kesimida "ajratma — shartnoma — qabul qilingan majburiyat — hisoblangan xarajat — kassa to'lovi" zanjirini yagona identifikator bilan yuritish maqsadga muvofiq.

Xalqaro amaliyotda Yevropa Komissiyasi budjet ajratmalarini boshqarishda kassa mantiqini, moliyaviy hisobotda esa hisoblash usulini uyg'unlashtirgan. Grossi va Soverchia (2011) ushbu ikki tomonlama tizimning konsolidatsiyalangan hisobot tuzishdagi imkoniyatlari va murakkabligini ko'rsatadi. Mazkur tajriba O'zbekistonda ham kassa ijrosini saqlagan holda hisoblash usuliga asoslangan qo'shimcha hisobot qatlamini bosqichma-bosqich shakllantirish uchun amaliy asos bo'la oladi.

Islohot natijasini baholash uchun bir nechta aniq ko'rsatkichdan foydalanish mumkin: daromadlar bo'yicha idoralararo solishtirishda aniqlangan tafovutlar ulushi; kreditorlik qarzlarining muddati o'tgan qismi; budjet ijrosi hisobotining e'lon qilinish muddati; inventarizatsiyadan o'tgan aktivlar ulushi; avtomatik nazorat orqali aniqlangan va tasdiqlangan xatolar soni; xarajat dasturlarida natija indikatorlari bilan qamrov darajasi. Mazkur ko'rsatkichlarning boshlang'ich qiymati aniqlanmasdan turib, islohot samaradorligi haqida qat'iy xulosa chiqarish to'g'ri bo'lmaydi.

Ilmiy adabiyotlarda ehtiyotkorlik bilan yondashish zarurligi ham ta'kidlanadi. Camargo (2025) qator mamlakatlar misolida hisob standartlarini qonunchilikka kiritishning o'zi shaffoflikni kafolatlamasligini, ma'lumotlardan qaror qabul qilishda foydalanish va nazorat institutlari samaradorligi muhimligini ko'rsatadi. Marota va Johari (2025) esa IPSASning oshkoralik va hisobdorlikka ijobiy imkoniyatlarini qayd etish bilan birga, texnik yangilanish va o'qitish xarajatlari mavjudligini eslatadi. Demak, islohotni baholashda faqat yangi dasturiy ta'minot o'rnatilgani emas, balki xatolar kamaygani va qaror sifati yaxshilangani ham tekshirilishi lozim.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda davlat budjeti daromadlari va xarajatlari hisobini takomillashtirishning maqbul yo‘li kassa nazoratining afzalliklarini saqlab, IPSASga yaqinlashuvchi hisoblash usuli elementlarini bosqichma-bosqich joriy etish, soliq va g‘aznachilik ma’lumotlarini birlashtirish hamda xarajatlar natijadorligini ochiq ko‘rsatishdan iborat. 2025-yil ijrosi va 2026-yil rejasi bo‘yicha rasmiy raqamlar ushbu vazifalarning amaliy dolzarbligini tasdiqlaydi. Islohotning asosiy mezoni xalqaro standart nomini qabul qilish emas, balki ishonchli, taqqoslanadigan va qaror qabul qilishga xizmat qiladigan fiskal axborot yaratishdir.

Foydalanilgan manbalar

1. O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi (2026). 2025-yil davlat budjeti ijrosi to‘g‘risidagi hisobot tashqi auditi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi (2026). 2026-yil davlat budjeti parametrlari.
3. O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi (2026). 2026-yil budjet loyihasi yuzasidan xulosa.
4. Asian Development Bank (2023). International Public Sector Accounting Standards Implementation Road Map.
5. Christiaens, J. et al. (2015). The effect of IPSAS on reforming governmental financial reporting. International Review of Administrative Sciences.
6. Cuadrado-Ballesteros, B., & Bisogno, M. (2020). Public sector accounting reforms and the quality of governance. Public Money & Management.
7. Moretti, D., & Youngberry, T. (2018). Getting added value out of accruals reforms. OECD Journal on Budgeting.
8. Grossi, G., & Soverchia, M. (2011). European Commission Adoption of IPSAS to Reform Financial Reporting. Abacus.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.